

College voor Toetsen en Examens

AARDRIJKSKUNDE VWO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2018

Versie 2, juni 2016

Inhoud

Voorwoord	6
1 Inleiding	7
2 Verdeling examinering CE/SE	8
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	9
3.1 Domein A1 Vaardigheden	10
3.2 Domein B: Wereld	15
3.3 Domein C: Aarde	22
3.4 Domein D: Gebieden	27
3.5 Domein E : Leefomgeving	33
4 Het centraal examen	39
4.1 Zittingen centraal examen	39
4.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	39
4.3 Hulpmiddelen	39
4.4 Computertoetsing	39
Bijlage 1. Examenprogramma Aardrijkskunde vwo	40
Bijlage 2. Toelichting bij domein A 'Vaardigheden'	43

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2018. Syllabi van de jaren vóór 2018 zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van deze versie.

© 2016 College voor Toetsen en Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computereexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2018. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2019 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld.

Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@hetcvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Inleiding

De basis voor het examenprogramma aardrijkskunde vwo is gelegd in het rapport *Gebieden in perspectief* van de Commissie Aardrijkskunde Tweede Fase onder voorzitterschap van prof. dr. J. Terwindt, dat medio 2003 aan de Minister van Onderwijs is aangeboden. De voorstellen van die commissie zijn uitgewerkt in een nieuw examenprogramma aardrijkskunde voor het vwo. Deze syllabus is een nadere specificatie van het CE-gedeelte van het examenprogramma. Voor het centraal examen 2014 is de syllabus gewijzigd vergeleken met de syllabi van 2010 t/m 2013. Het betreft hier klein onderhoud. In de syllabus 2014 is eenmalig aangegeven wat er veranderd is door middel van gele markeringen en/of de bijlage met begrippen. Zie hiervoor www.examenblad.nl, jaarring 2014.

Het examenprogramma aardrijkskunde voor vwo heeft de volgende structuur: In domein A worden de vaardigheden beschreven: de geografische werkwijzen en geografisch onderzoek. De geografische benadering handelt over het omgaan met geografische informatie, over het stellen van geografische vragen en het hanteren van geografische werkwijzen. Deze vaardigheden komen in alle andere domeinen terug door ze te verweven met inhouden.

De domeinen 'Wereld' (B) en 'Aarde' (C) bieden het mondiale perspectief met regionale uitwerkingen vanuit respectievelijk het sociaalgeografische en het fysisch-geografisch oogpunt. Dat vindt een uitwerking in een thema dat een relatie legt tussen 'natuur' en 'samenleving'.

In domein D staat één gebied centraal met zijn unieke kenmerken én in het perspectief van 'wereld' en 'aarde'. In 2014 is dat evenals in eerdere jaren: Zuidoost-Azië.

Domein E is geschreven vanuit een andere invalshoek: het behandelt enkele actuele ruimtelijke vraagstukken in de leefomgeving van de leerlingen. De schaal waarop de vraagstukken betrekking hebben kunnen lokaal, regionaal of nationaal zijn, met (waar nodig) relevante internationale kaders. Het aardrijkskundig onderzoek heeft ook op de leefomgeving betrekking: dit is het gebied dat de leerlingen uit eigen ervaring kennen en waar ze waarnemingen aan de werkelijkheid kunnen doen.

De verdeling van de eindtermen over centraal examen en schoolexamen wordt gemaakt op het niveau van de subdomeinen. Alleen de subdomeinen voor het CE worden in deze syllabus geëxpliciteerd.

Per subdomein is een specificatie van de leerstof gemaakt en zijn de te hanteren begrippen aangegeven. De overige subdomeinen, die onder het schoolexamen (SE) vallen, kunnen door de school zelf geïnterpreteerd worden; door de SLO is in een aparte handreiking voorbeeldmatig geïllustreerd hoe zo'n interpretatie eruit kan zien.

Vanaf 2013 wordt gewerkt aan groot onderhoud van de syllabus aardrijkskunde vwo voor het CE van 2020. In 2017-2018 zullen examenkandidaten die plaatsnemen in de vierde klas vwo daarom te maken krijgen met aanzienlijke veranderingen, vooral in domein D.

Syllabi voor 2019 havo en 2020 vwo zijn gepubliceerd op www.examenblad.nl.

2 Verdeling examinering CE/SE

Het domein A, subdomein A1 'Vaardigheden' wordt steeds geëxamineerd in combinatie met de vakinhoudelijke eindtermen. Daarbij wordt niet afgeweken van de huidige interpretatie van dit domein in het vigerende centrale examenprogramma aardrijkskunde.

De verdeling van de examenstof is in de volgende tabel zichtbaar gemaakt.

Tabel 1: Verdeling van de examenstof aardrijkskunde vwo over centraal examen en schoolexamen.

Domein		Centraal Examen	School-examen
A Vaardigheden			
– Subdomein A1	Geografische benadering	■	■
– Subdomein A2	Geografisch onderzoek		■
B Wereld			
– Subdomein B1	Samenhang en verscheidenheid in de wereld	■	□
– Subdomein B2	Mondiaal verdelingsvraagstuk		■
C Aarde			
– Subdomein C1	De aarde als natuurlijk systeem; samenhangen en diversiteit	■	□
– Subdomein C2	Mondiaal milieuvraagstuk		■
D Gebieden			
– Subdomein D1	Afbakening en gebiedskenmerken	■	□
– Subdomein D2	Actuele vraagstukken		■
E Leefomgeving			
– Subdomein E1	Nationale en regionale vraagstukken	■	□
– Subdomein E2	Regionale en lokale vraagstukken		■
■ moet worden getoetst		□ mag worden getoetst	

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- domein A en ten minste die subdomeinen die niet in het CE worden getoetst;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: aangevuld met een of meer subdomeinen uit het CE, of met andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

2.1 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

Vooraf

In dit hoofdstuk worden de globale eindtermen uit het examenprogramma voor het centraal examen (CE) 2018 gespecificeerd. Een nadere specificatie van de subdomeinen die in het schoolexamen getoetst dienen te worden, verschijnt in een handreiking voor het SE, die wordt gemaakt onder verantwoordelijkheid van de SLO (zie www.slo.nl).

Deze specificaties van B1, C1, D1 en E1 zijn een bijstelling van de syllabi 2010 t/m 2013. Met de bijstelling is een poging gedaan om de syllabus gebruiksvriendelijker en concreter te maken voor de docenten. Hier en daar is sprake van aanpassing van de tekst aan de stand van het vak aardrijkskunde. Er is vooral sprake van een herordering van de vorige syllabi; de basis is nog hetzelfde als de vorige syllabi vanaf 2010.

In deze syllabus is uitgegaan van de categorieën

- aandachtspunten
- belangrijke werkwijzen
- belangrijke begrippen

per (sub)eindterm.

De oude categorieën (*begrippen; generalisaties/regels/focus; relevante werkwijzen*) zijn in deze drie categorieën terug te vinden.

De pagina's waarin tabellen met specificaties geplaatst zijn, hebben niet meer een liggend, maar een staand formaat.

Voor de leesbaarheid van hoofdstuk 3 is in een bijlage (bijlage 3) overzichtelijk aangegeven welke begrippen zijn gehandhaafd, verwijderd of toegevoegd vergeleken met de syllabus van 2013. De begrippen moeten niet los gezien worden van de omschrijving van het domein (leerdoelen, aandachtspunten en werkwijzen)

Domein A is bij deze kleine bijstelling ongemoeid gebleven.

2.2

Domein A1 Vaardigheden

Subdomein A1: Geografische benadering

1. De kandidaat kan de geografische benadering adequaat hanteren. Hij kan in dit verband:
 - a. geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven;
 - b. geografische vragen herkennen en zelf formuleren;
 - c. de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen.

1a. De kandidaat kan geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven

Het betreft:

1a.1 kaarten selecteren, lezen, analyseren, interpreteren en produceren bij het beantwoorden van geografische vragen	
In dit verband kan hij:	Specificatie:
Relevante kaarten selecteren, o.a. uit de atlas, op grond van de informatiewaarde van kaarten.	Bij het proces van kaartselectie betreft hij: projectie, schaal, symbolen, vertekening, vereenvoudiging, weglating en overdrijving. Tijdens het examen mag de kandidaat een door het CVTE toegestane atlas gebruiken.
Verschijnselen op kaarten van verschillende typen identificeren, classificeren en relateren.	Het gaat om het lezen en analyseren van verschillende soorten en typen kaarten. De kaartsoorten zijn: topografische en overzichtskaarten, oriëntatiekaarten en thematische kaarten. De kaarttypen zijn: choro-chromatische of mozaïekkaart; stippenkaart; choropleet; isolijnen- of isopletenkaart; anamorfosekaart; cartogram of diagramkaart; stroomdiagramkaart.
Verschijnselen op kaarten van verschillende typen verklaren.	Bij kaartinterpretatie gaat het om het leggen van verbanden tussen elementen op een (of meerdere) kaart(en) en het verklaren daarvan.
Geografische informatie verwerken tot een kaart.	Bij kaartproductie zijn de volgende variabelen van belang: kaartsoort, kaarttype en cartografische vormgeving (vorm, richting, kleur, grootte, grijswaarden).
1a 2. beelden die verkregen zijn via aardobservatietechnieken selecteren, analyseren, combineren, bewerken en interpreteren bij het beantwoorden van geografische vragen	
In dit verband kan hij:	Specificatie:
Verschiedende typen <i>remote-sensing</i> beelden beschrijven en als informatiebron benutten.	Het gaat om het onderscheid tussen <i>true-colour</i> beelden en <i>false-colour</i> beelden.
Eenvoudige software hanteren voor het combineren en bewerken van <i>remote-sensing</i> beelden.	Het gaat hier om het classificeren en bemonsteren van satellietbeelden met als doel het produceren van een kaart.

1a 3. informatie in teksten, beelden en cijfers hanteren bij het beantwoorden van geografische vragen¹

In dit verband kan hij:	Specificatie:
Relevante informatie selecteren, analyseren, interpreteren en produceren bij gegeven geografische vragen.	Het gaat om informatie in teksten, beelden en cijfers (en combinaties daarvan) in (vak)literatuur en (massa)media. Denk aan: video, film, (interactieve) animaties, (lucht)-foto's, tabellen, grafieken, diagrammen en cartoons.

1b. De kandidaat kan geografische vragen herkennen, formuleren en beantwoorden

Het betreft:

1b. geografische vragen herkennen, formuleren en beantwoorden	
In dit verband kan hij:	Specificatie:
1. Aangeven waarover geografische vragen gaan.	Geografische vragen zijn vragen over: <ul style="list-style-type: none"> – verschillen tussen verschijnselen op aarde plus de relaties daartussen en verschillen binnen gebieden en tussen gebieden plus relaties binnen en tussen gebieden (kennis over het aardrijk) – de manier waarop geografische kennis wordt verworven en weergegeven (aardrijkskundige kennisverwerving of werkwijzen) – ruimtelijke vraagstukken waarvoor mensen, die in een specifiek gebied leven, zich geplaagd zien (toepassing van kennis en werkwijzen).
2. De volgende typen geografisch vragen herkennen en formuleren:	
<ul style="list-style-type: none"> • beschrijvende vragen 	Een geografische beschrijving bestaat minimaal uit: <ul style="list-style-type: none"> – kenmerken van en relaties tussen verschijnselen – ruimtelijke/ regionale context van verschijnselen.
<ul style="list-style-type: none"> • verklarende vragen 	Een geografische verklaring bestaat minimaal uit: <ul style="list-style-type: none"> – een oorzaak – een gevolg – een verklarend principe – bijzondere ruimtelijke / regionale

¹ De waarneembare werkelijkheid als informatiebron (veldwerk) is alleen van belang in het schoolexamen.

	omstandigheden.
<ul style="list-style-type: none">• voorspellende vragen	Een geografische voorspelling bestaat minimaal uit: <ul style="list-style-type: none">– een verschijnsel– een verwachting– een voorspellend principe; (vergelijkbaar met een verklarend principe)– een verwijzing naar ruimtelijke / regionale omstandigheden.
<ul style="list-style-type: none">• waarderende vragen	Een waardering bestaat uit: <ul style="list-style-type: none">– een situatiebeschrijving– een oordeel– een norm waarop het oordeel is gebaseerd– evt. een achterliggende waarde die de norm rechtvaardigt– evt. een voorbehoud t.a.v. de geldigheid van het oordeel.
<ul style="list-style-type: none">• vragen gericht op het maken van keuzes en het oplossen van problemen	Een geografische probleemoplossing bestaat uit: <ul style="list-style-type: none">– een geografische probleemanalyse gebaseerd op gegevens– evt. enkele scenario's waartussen gekozen kan worden– criteria, positieve en negatieve, waaraan een oplossing moet voldoen– de gekozen oplossing met argumenten die verwijzen naar criteria– het prioriteren van criteria op grond van achterliggende waarden– evt. voorbehoud t.a.v. de oplossing (wat betreft effectiviteit en neveneffecten).

1c. De kandidaat kan de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen.

Het betreft:

1c. geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen	
In dat verband kan hij:	Specificatie:
	<p>Geografische werkwijzen worden gebruikt om geografische vragen te stellen en te beantwoorden. Hieronder wordt bij elke geografische werkwijze aangegeven wat de functie ervan is en op welke denkvaardigheden een beroep wordt gedaan. Daarbij gaat het steeds om twee denkvaardigheden: het maken van onderscheid en het opsporen van samenhangen.</p> <p>De kandidaat moeten de geografische werkwijzen kunnen gebruiken en weten wanneer en waarom bepaalde geografische werkwijzen gebruikt moeten worden.</p>
1. Verschijnselen en gebieden vergelijken in ruimte en tijd.	<p>ad 1. Het vergelijken van verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd.</p> <p>Het gaat daarbij om het maken van vergelijkingen door het aangeven van overeenkomsten en verschillen tussen gebieden en tussen verschijnselen. Het vergelijken van gebieden en verschijnselen wordt gedaan om categorieën te vormen. De denkvaardigheid die daarbij wordt gehanteerd is: het onderscheiden van overeenkomsten en verschillen.</p>
2. Relaties leggen binnen een gebied en tussen gebieden.	<p>ad 2. Bij het leggen van relaties gaat het om het aangeven van samenhangen tussen verschijnselen <i>binnen</i> een gebied (verticaal), met name tussen natuur en samenleving en tussen ruimtelijke structuur en gedrag, en om het aangeven van samenhangen tussen gebieden (horizontaal).</p> <p>Relaties worden gelegd om een samenhangend geografisch (wereld)beeld op te bouwen. De betreffende denkvaardigheid is: verbanden opsporen tussen gebieden (horizontale relaties) en tussen verschijnselen binnen gebieden (verticale relaties).</p>
3. Verschijnselen en gebieden vanuit verschillende dimensies beschrijven en analyseren (natuur, economie, politiek, cultuur).	<p>ad 3. Het beschrijven en analyseren van verschijnselen en gebieden vanuit verschillende dimensies wordt gebruikt om een kritische beschouwing te geven.</p> <p>De denkvaardigheid is: verschillende aspecten aan een verschijnsel of gebied onderscheiden (natuur, economie, politiek, natuur) en de samenhangen daartussen op sporen.</p>
4. Verschijnselen en gebieden in hun geografische context plaatsen.	<p>ad 4. Verschijnselen in hun geografische context plaatsen doe je door van verschijnselen en gebieden aan te geven uit welke delen ze bestaan en tot welke grotere gehelen ze behoren (wisselen van</p>

	<p>analyseniveau).</p> <p>De betreffende denkvaardigheden zijn: de structuur van een gebied beter begrijpen door een onderscheid maken tussen deelgebieden van een groter gebied (indelen) en samenhangen opsporen als nagegaan wordt tot welk groter geheel een gebied behoort (toedelen).</p>
<p>5. Verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en analyseren.</p>	<p>ad 5. Het op verschillende schaal beschrijven en analyseren van verschijnselen en gebieden (veranderen van ruimtelijke schaal). Veranderen van ruimtelijke schaal wordt gebruikt om globale geografische beelden te detailleren (concretiseren) en om van gedetailleerde geografische beelden de essentie weer te geven (abstraheren). De betreffende denkvaardigheid is: een onderscheid maken tussen globale en gedetailleerde ruimtelijke patronen.</p>
<p>6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene.</p>	<p>ad 6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door het bijzondere en algemene te onderscheiden en relaties daartussen te leggen (inductief en deductief redeneren), doen we om te zien hoe algemene processen een specifieke vorm krijgen afhankelijk van het land of de regio waarin zij zich afspelen. De denkvaardigheid is: het algemene en bijzondere van een verschijnsel of gebied onderscheiden en de samenhangen daartussen opsporen.</p>

2.3

Domein B: Wereld

Subdomein B1: Samenhang en verscheidenheid in de wereld

3. De kandidaat kan ten aanzien van samenhang en verscheidenheid in de wereld:

- 3a. de begrippen 'mondialisering' en 'tijdruimtecompressie' in onderling verband en vanuit een geografisch perspectief analyseren;**
- 3b. mondiale spreidingspatronen van economische, culturele, demografische, sociale en politieke verschijnselen beschrijven, in hoofdlijnen verklaren en aan elkaar relateren;**
- 3c. grootstedelijke gebieden in een nader aan te wijzen postindustriële land analyseren in het licht van processen van mondialisering.**

3a. De begrippen mondialisering en tijdruimtecompressie in onderling verband en vanuit een geografisch perspectief analyseren.

Het betreft:

3a 1. de economische, politieke en culturele dimensies van mondialisering²			
In dit verband kan hij: Aan het proces van mondialisering/globalisering economische, culturele en politieke dimensies onderscheiden en aangeven hoe deze dimensies elkaar beïnvloeden.			
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Globalisering leidt tot integratie van gebieden en samenlevingen. • Economische ontwikkelingen zijn de drijvende kracht achter globalisering. • Netwerken (van bedrijven, instellingen, migranten) omspannen de wereld en oefenen hun invloed uit op steden en gebieden, op sociale groepen en op individuen. • Economische eenwording leidt tot grotere economische verschillen en concurrentie tussen gebieden en groepen mensen. • Culturele eenwording leidt tot tegenreacties zoals de herwaardering van regionale (en nationale) identiteiten. • Economische globalisering leidt vaak tot politieke samenwerking tussen landen op (macro) regionale schaal, maar ook tot toenemende concurrentie tussen steden en regio's. 		
Belangrijke werkwijzen:	Het verschijnsel globalisering vanuit verschillende dimensies beschrijven en analyseren en relaties leggen tussen de verschillende dimensies.		
Belangrijke begrippen:	<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="vertical-align: top;"> Globalisering² <i>Global village</i> Mondiale en transnationale netwerken Economische globalisering: </td> <td style="vertical-align: top; padding-left: 20px;"> <ul style="list-style-type: none"> • kapitaalstromen • internationale </td> </tr> </table>	Globalisering ² <i>Global village</i> Mondiale en transnationale netwerken Economische globalisering:	<ul style="list-style-type: none"> • kapitaalstromen • internationale
Globalisering ² <i>Global village</i> Mondiale en transnationale netwerken Economische globalisering:	<ul style="list-style-type: none"> • kapitaalstromen • internationale 		

² De begrippen 'mondialisering' en 'globalisering' worden als synoniemen beschouwd. Mondialisering is waarschijnlijk taalkundig correcter, maar globalisering is inmiddels volledig ingeburgerd in het dagelijks taalgebruik, de media en de wetenschap.

	Culturele globalisering: Politieke globalisering:	arbeidsverdeling <ul style="list-style-type: none"> • multinationale onderneming • productieketen • amerikanisering • cultuurgebied • lingua franca • identiteit • (veranderende rol van de) staat • blokvorming • regionalisme • burgerschap • anders-globalisten
3a 2. de uitwerking van het proces van mondialisering in verschillende gebieden		
In dit verband kan hij: Aan de hand van voorbeelden aangeven wat de effecten zijn van en de reacties zijn op globalisering in verschillende landen: een centrumland, een semi-perifeer land en een perifeer land. ³		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Globalisering werkt in verschillende gebieden anders uit wegens de specifieke regionale context. • In het algemeen nemen binnen landen de sociale verschillen én de ruimtelijke verschillen toe. 	
Belangrijke werkwijzen:	Gebieden analyseren door relaties te leggen tussen bijzondere regionale omstandigheden en het algemene proces van globalisering. Vergelijken van gebieden wat betreft de effecten van en reacties op globalisering.	
Belangrijke begrippen:	Wereldsysteem: Diffusie Fragmentarische modernisering Regionale ongelijkheid Sociale ongelijkheid Spread-effecten Backwash-effecten	<ul style="list-style-type: none"> • centrum • semi-periferie • periferie

³ De keuze van landen wordt vrijgelaten.

<p>3a 3. de rol van technologische ontwikkeling in het proces van tijdruimtecompressie</p>		
<p>In dit verband kan hij: Aan de hand van voorbeelden uitleggen hoe technologische ontwikkelingen, tijdruimtecompressie en globalisering samenhangen.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Technologische ontwikkeling is een belangrijke motor achter globalisering. • Door technologische ontwikkelingen is de tijdruimtecompressie snel toegenomen. 	
Belangrijke werkwijzen:	Het relateren van technologische ontwikkelingen aan tijdruimtecompressie.	
Belangrijke begrippen:	Tijdruimtecompressie: Afstandsverval Transporttechnologie Transportnetwerk Informatietechnologie	absolute en relatieve afstand absolute en relatieve ligging
<p>3a 4. de geschiedenis van tijdruimtecompressie en mondialisering en de rol die hegemoniale staten daarin hebben gespeeld</p>		
<p>In dit verband kan hij: Beschrijven hoe processen van internationalisering en globalisering zich in grote lijnen sedert de koloniale periode hebben ontwikkeld en wat de rol is van hegemoniale staten in deze processen.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Het proces van globalisering is na 1980 in een stroomversnelling geraakt. • De basis van de mondiale centrum-periferie verhoudingen is gelegd in de koloniale periode. • De mondiale centrum-periferie verhoudingen veranderen omdat de internationale arbeidsverdeling verandert. • Het merendeel van de internationale handels- en investeringsstromen voltrekt zich binnen en tussen de drie kerngebieden (de triade). • Opkomende economieën en MNO's uit deze landen spelen een steeds grotere rol in internationale handels- en investeringsstromen en spelen een grotere rol op het wereldtoneel. • Zuid-Zuid handel en investeringen worden belangrijker. 	
Belangrijke werkwijzen:	(De veranderende) posities van landen in het wereldsysteem vergelijken. Relaties leggen tussen internationale economische/ politieke ontwikkelingen en de wisseling van de hegemoniale staten sinds de koloniale periode.	
Belangrijke begrippen:	Hegemoniale staat Tot 1970: Europeanisering Kolonialisme	

	Imperialisme Dekolonisatie Na 1970: Triade Nieuwe industrielanden Uitschuiving Nieuwe internationale arbeidsverdeling <i>Global shift</i> <i>Pacific Rim</i> Wereld Handelsorganisatie (WTO)	
--	--	--

3b. Mondiale spreidingspatronen van economische, culturele, demografische, sociale en politieke verschijnselen beschrijven, in hoofdlijnen verklaren en aan elkaar relateren

Het betreft:

3b 1. indicatoren voor het vergelijken van landen op demografisch, economisch, sociaal-cultureel en politiek terrein⁴	
In dit verband kan hij: Aan de hand van verschillende indicatoren de wereld indelen en landen met elkaar vergelijken. Mondiale spreidingspatronen verklaren.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Aan de hand van verschillende indicatoren kun je tot een verschillende indeling van de wereld komen. • Bevolkings spreiding en bevolkingsdichtheid worden mede bepaald door de natuurlijke mogelijkheden van een gebied. • Talen en godsdiensten kunnen vanuit gebieden van oorsprong zijn verspreid (diffusie) door kolonialisme en door migratie.
Belangrijke werkwijzen:	Verschijnselen op nationale schaal beschrijven. Landen en indicatoren vergelijken. Leggen van relaties tussen ruimtelijke spreidingspatronen.

⁴ Het gaat bij deze eindterm om het verankeren en verdiepen van een mentale kaart van de wereld en om het kritisch leren beschouwen en onderling relateren van wereldkaarten. In dit verband wordt ook verwacht dat de leerling de basale topografische kennis van de wereld beheerst. De 'basale topografische kennis' betreft ten minste de 'lijst van 300 namen' die ook voor het basisonderwijs als richtsnoer geldt.

Belangrijke begrippen:	Cultureel: Demografisch: Economisch: Politiek: Sociaal:	taal godsdienst cultuurgebieden bevolkings spreiding en dichtheid bevolkings groei (fase in de demografische transitie) leeftijdsopbouw kindersterfte vruchtbaarheid bruto nationaal product bruto binnenlands product inkomen (per capita) koopkracht beroepsbevolking democratisch gehalte mensenrechten samenwerkingsverbanden analfabetisme verstedelijkingsgraad en - tempo
3b 2. de waarde en beperkingen van indicatoren op nationale schaal		
In dit verband kan hij: De waarden en beperkingen van de in 3b1 genoemde indicatoren voor gebruik op nationale schaal beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Indicatoren maken het vergelijken en het indelen van landen mogelijk. • Indicatoren op nationale schaal verhullen ruimtelijke en sociale verschillen op een lagere ruimtelijke schaal. 	
Belangrijke werkwijzen:	Beoordelen van de geschiktheid van indicatoren om landen in te delen. Onderscheid maken in patronen op verschillende ruimtelijke schalen.	
Belangrijke begrippen:	VN-ontwikkelingsindex Regionale ongelijkheid Sociale ongelijkheid	
3b 3. het verband tussen het sociaaleconomisch ontwikkelingspeil van een gebied en de mate van verstedelijking, demografische kenmerken en verdeling van de werkgelegenheid		
In dit verband kan hij: Uitleggen hoe demografische kenmerken en verstedelijking samenhangen met het sociaal-economisch ontwikkelingspeil van een land. Deze samenhang toepassen op drie typen landen: een centrumland, een semiperifeer land en een perifeer land.		

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> In het algemeen geldt: hoe hoger het economische ontwikkelingspeil van een land is, des te hoger is de verstedelijkingsgraad en des te lager het verstedelijkingsstempo. In het algemeen geldt: hoe hoger het economisch ontwikkelingspeil van een land is, des te lager zijn de geboorte- en sterftecijfers. In het algemeen geldt: naarmate het economisch ontwikkelingspeil van een land hoger is, werkt een kleiner deel van de beroepsbevolking in de landbouw en een groter deel in de formele dienstensector.
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen het ontwikkelingspeil en andere relevante indicatoren van ontwikkeling
Belangrijke begrippen:	Op dit subdomein zijn de begrippen van toepassing die genoemd zijn bij 3b1 en 3b2.

3c. Grootstedelijke gebieden in een nader aan te wijzen postindustriële land analyseren in het licht van processen van mondialisering.

Het betreft:

3c 1. stedelijke knooppunten in mondiale netwerken en hun ruimtelijke kenmerken⁵	
<p>In dit verband kan hij: De posities van New York, Washington en Los Angeles als machtscentra en als knooppunten van informatie-, geld- en goederenstromen beschrijven en verklaren. Ruimtelijke kenmerken van deze steden benoemen die samenhangen met hun positie als mondiaal knooppunt.</p>	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Een wereldstad is een belangrijk mondiaal knooppunt op economisch, cultureel of politiek gebied. Veranderingen, vernieuwingen en trends vinden hun oorsprong vrijwel altijd in grote steden. New York is een mondiaal knooppunt op economisch, cultureel en politiek terrein, Washington op politiek terrein en Los Angeles op cultureel en economisch terrein.
Belangrijke werkwijzen:	Verschillen tussen de drie stedelijke gebieden herkennen en verklaren. Steden plaatsen in het internationale stedelijk netwerk waarin zij een knooppunt vormen. Relaties leggen tussen de belangrijke functies en de geleding van de steden.
Belangrijke begrippen:	Megalopolis Wereldstad/Metropool Hub en <i>spoke</i> -netwerk Mainportregio

⁵ Als land wordt aangewezen: de Verenigde Staten. Als stedelijke knooppunten worden aangewezen: New York, Washington en Los Angeles.

	Achterland Stedelijke geleding: <i>Gentrification</i> Stedelijk netwerk (Economisch) cluster Internationale dienstverlening Mondiale financiële markten Creatieve stad Innovatie Kosmopolitisme	<i>edge city</i> <i>CBD</i>
3c 2. internationale migratie naar en sociale polarisatie binnen de drie genoemde stedelijke gebieden		
In dit verband kan hij: De internationale migratie naar de drie grote Amerikaanse steden beschrijven en de sociale polarisatie binnen de steden analyseren vooral gelet op de etnische samenstelling van de bevolking.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Wereldsteden kennen een sterke ruimtelijke segregatie en sociale polarisatie. • In grote steden ontwikkelt zich een schaduw economie (informele sector) die enerzijds migranten aantrekt en anderzijds migranten opvangt. 	
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen de geleding van een stad en het ruimtelijk gedrag van verschillende (etnische/sociale) groepen	
Belangrijke begrippen:	ruimtelijke segregatie sociale polarisatie getto <i>gated community</i> migranten netwerken	

2.4

Domein C: Aarde

Subdomein C1: De aarde als natuurlijk systeem; samenhangen en diversiteit

5. De kandidaat kan met betrekking tot de aarde als natuurlijk systeem:
- 5a. de aarde als een uniek natuurlijk systeem beschrijven en deze kennis toepassen bij het analyseren van veranderingen aan het aardoppervlak op verschillende tijd- en ruimtetijdschalen;
 - 5b. de kenmerken van landschapszones op aarde en de veranderingen hierin beschrijven, analyseren en aan elkaar relateren;
 - 5c. de natuurlijke en landschappelijke kenmerken van een nader aan te wijzen fysisch-geografische macroregio in onderlinge samenhang en in relatie tot de samenlevingen in de betreffende macroregio analyseren.

5a. De aarde als een uniek natuurlijk systeem beschrijven en deze kennis toepassen bij het analyseren van veranderingen aan het aardoppervlak op verschillende tijd- en ruimteschalen.

Het betreft:

<p>5a 1. Het interne systeem (kern, mantel, aardkorst) van de aarde en de betekenis van endogene processen voor de vorming van reliëf aan het aardoppervlak</p>		
<p>In dat verband kan hij: Endogene processen die samenhangen met de platentektoniek beschrijven en verklaren.</p>		
<p>Aandachtspunten:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Het actualiteitsbeginsel: the present is the key to the past. (Het uitgangspunt dat fysische processen zoals die nu plaatsvinden in het verleden ook zo plaatsvonden). • Platentektoniek is een systeem van interacties tussen delen van de aardkorst. De beweging en de interactie worden veroorzaakt door de interne hitte van de aarde. • Plaatbewegingen zijn het resultaat van een duwkracht vanuit de (mid)oceanische rug (<i>ridge push</i>) en een trekkracht als gevolg van het wegduiken van de oceanische korst bij een subductiezone (<i>slab pull</i>). • Door endogene processen ontstaan vulkanen, aardbevingen en gebergten en de bijbehorende geomorfologische verschijnselen. • Het eruptietype van een vulkaan weerspiegelt zich in de vorm. 	
<p>Belangrijke werkwijzen:</p>	<p>Endogene processen aan elkaar relateren. Geomorfologische verschijnselen relateren aan endogene processen. Typen en indelen van vulkanisme, aardbevingen en gebergten. Het eruptietype van een vulkaan relateren aan de positie ten opzichte van de plaatgrenzen. Geomorfologische verschijnselen relateren aan de paleogeografische ligging.</p>	
<p>Belangrijke begrippen:</p>	<p>Platentektoniek:</p>	<p>asthenosfeer convectiestromen lithosfeer (mid)oceanische rug subductie diepzeetrog convergente plaatgrenzen divergente plaatgrenzen transforme plaatgrenzen <i>hotspot</i></p>

	<p>Vulkanisme:</p> <p>Aardbevingen:</p> <p>Gebergtevorming:</p> <p>Geologische tijdschaal⁶</p>	<p>explosieve eruptie stratovulkaan caldera effusieve eruptie schildvulkaan pyroklastica <i>magnitude</i> (schaal van Richter) intensiteit (schaal van Mercalli) tsunami breukgebergten horsten en slenken plooingsgebergten</p>
<p>5a 2. Exogene processen aan het aardoppervlak en hun betekenis voor de vorming van het aardoppervlak</p>		
<p>In dat verband kan hij: Exogene processen beschrijven en hun invloed op de vorming van het aardoppervlak verklaren. Deze exogene processen in twee stroomgebieden (in de gematigde en de aride zone) vergelijken en de verschillen verklaren.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Door verwerking en erosie worden gesteenten afgebroken. Het verweringsmateriaal wordt getransporteerd en elders gesedimenteerd. • De verweringsvorm die overheerst in een gebied wordt hoofdzakelijk bepaald door de klimatologische omstandigheden. • In de aride zone overheerst in het algemeen mechanische verwerking. • In de aride zone wordt verweringsmateriaal door gebrek aan vegetatie minder goed vastgehouden dan in de gematigde zone. • Stroomsnelheid en transportmechanisme bepalen de korrelgrootte(verdeling) van het sediment. 	
Belangrijke werkwijzen:	<p>Exogene processen aan elkaar relateren. Geomorfologische verschijnselen relateren aan exogene processen. Vergelijken van exogene processen in twee stroomgebieden (in de gematigde en de aride zone). Relaties leggen tussen het algemene en het bijzondere door deze twee stroomgebieden met elkaar te vergelijken.</p>	
Belangrijke begrippen:	<p>Stroomgebied Rivierstelsel Verwerking: Erosie Transport Sedimentatie Massabewegingen</p>	<p>mechanisch (fysisch) chemisch delta morene puinhelling puinwaaier</p>

⁶ De geologische tijdschaal dient bekend te zijn; de volgorde van de tijdvakken kan worden opgezocht in de atlas.

5a 3. Kringlopen die van belang zijn voor veranderingen van het aardoppervlak		
In dat verband kan hij: De interactie tussen endogene en exogene processen beschrijven en verklaren (aan de hand van de kringlopen).		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Veranderingen van het aardoppervlak ontstaan door de opbouwende werking van endogene processen en de afbrekende werking door exogene processen. • Door platen tektoniek ontstaan gebergten. De gesteenten in deze gebergten worden onder invloed van met name de hydrologische kringloop afgebroken. • Het verweringsmateriaal uit gebergten wordt onder invloed van met name de hydrologische kringloop getransporteerd naar lager gelegen gebieden en daar gesedimenteerd. • Stollings- en sedimentgesteenten kunnen onder langdurige invloed van hoge druk en/of warmte omgezet worden tot metamorfe gesteenten. • Platen tektoniek, de gesteentekringloop en de hydrologische kringloop spelen zich af op verschillende tijd- en ruimteschalen. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • Relateren van endogene en exogene processen. • Relateren van de gesteente- en de hydrologische kringloop aan elkaar en aan de endogene en exogene processen. • Relateren van kenmerken van gesteenten aan de ontstaanswijze ervan. 	
Belangrijke begrippen:	Gesteentekringloop Hydrologische kringloop	Stollingsgesteenten: - basalt - graniet Sedimentgesteenten: - kalksteen - zandsteen Metamorfe gesteenten: - leisteen - marmer

5a 4. Het externe systeem aarde (lithosfeer, atmosfeer, hydrosfeer en de betekenis voor klimaatsystemen; inclusief atmosferische- en oceanische circulatie)	
In dat verband kan hij: De door zonne-energie aangedreven grote windsystemen en zeestromingen op aarde bepalen de ligging van klimaatgebieden	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Op mondiale schaal is er een dynamisch evenwicht tussen inkomende zonnestraling en uitgaande warmtestraling. • Zee- en luchtstromen verdelen de warmte over het aardoppervlak. • De ligging van oceanen, continenten en gebergten beïnvloedt op diverse schalen het mondiale klimaatpatroon • Zeestromen worden aangedreven door de wind. • Daarnaast is er een thermohaliene circulatie aangedreven door verschillen in dichtheid van het zeewater.

Belangrijke werkwijzen:	Relateren van klimaatgebieden aan zee- en luchtstromen. Verklaren van variaties in neerslag en temperatuur op diverse ruimtelijke schalen.	
Begrippen:	Atmosferische circulatie: Oceanische circulatie: Stralingsbalans Klimaatgebied	hoge luchtdrukgebied lage luchtdrukgebied ITCZ corioliseffect wet van Buys Ballot passaat en moesson thermohaliene circulatie diepwaterpomp warme en koude zeestroom

5b 1. De kenmerken van de landschapszones op aarde

In dat verband kan hij:
 De landschapszones op aarde herkennen en beschrijven als dynamische systemen.
 Relaties tussen geofactoren binnen landschapszones beschrijven en verklaren.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Het landschap is een dynamisch systeem: als één van de geofactoren verandert, leidt dat tot veranderingen van de andere factoren. De theoretische grenzen tussen de landschapszones zijn in de praktijk geleidelijke (diffuse) overgangen.
------------------	---

Belangrijke werkwijzen:	Vergelijken en relateren van de geofactoren in en tussen landschapszones. Vergelijken van klimaatgebieden en landschapszones.
-------------------------	--

Belangrijke begrippen:	Geofactoren: Landschapszones	gesteente en reliëf klimaat en lucht bodem water flora en fauna de mens polaire zone boreale zone gematigde zone subtropische zone (semi)aride zone tropische zone
------------------------	-------------------------------------	---

5b 2. De kenmerken van de landschapszones en de veranderingen hierin

In dat verband kan hij:
 De invloed van menselijke activiteiten op andere geofactoren in verschillende landschapszones beschrijven en verklaren.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Landschapszones veranderen door (intensief) menselijk gebruik. De gevoeligheid voor landdegradatie verschilt per landschapszone. Duurzaam landgebruik kan processen van landdegradatie stoppen of voorkomen.
------------------	--

	<ul style="list-style-type: none"> Als gevolg van klimaatverandering kunnen de (grenzen tussen) landschapszones verschuiven. 	
Belangrijke werkwijzen:	Relateren van processen van landdegradatie aan menselijke activiteiten. Het verschuiven van de klimaatzones en de vegetatiezones relateren aan klimaatveranderingen.	
Begrippen:	Landdegradatie:	(versnelde) bodemerosie verzilting verwoestijning uitputting overbeweiding ontbossing
	Klimaatverandering	

5c. De natuurlijke en landschappelijke kenmerken van een nader aan te wijzen fysisch-geografische macroregio in onderlinge samenhang en in relatie tot de samenlevingen in de betreffende macroregio

In dat verband kan hij:

De natuurlijke en landschappelijke kenmerken van het Middellandse-Zeegebied beschrijven en aangeven hoe natuur en samenleving in dat gebied elkaar wederzijds beïnvloeden.

De gevolgen van landdegradatie en de manier waarop de mens daarmee omgaat analyseren.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> De plaattektonische situatie in het Middellandse-Zeegebied is o.a. door de aanwezigheid van een aantal microplaten complex. De jaarlijkse verschuiving van de grote luchtdruksystemen leidt tot een nat en een droog seizoen. De wederzijdse beïnvloeding tussen natuur en de mens kan juist in deze landschapszone leiden tot landdegradatie. Duurzaam gebruik van beschikbare watervoorraden kan zorgen voor een balans tussen beschikbaarheid van water en het menselijke gebruik ervan. Goed <i>hazard management</i> kan de negatieve gevolgen van natuur- en milieurampen enigszins beperken.
Belangrijke werkwijzen:	Vergelijken van gebieden in het Middellandse-Zeegebied op het terrein van platentektoniek, klimaat, landdegradatie of watergebruik.
Begrippen:	Alpien plooingsgebied Subtropische landschapszone Mediterrane vegetatie Mediterrane landbouwtypen (grond)Waterproblematiek Waterbalans Duurzaam water- en landgebruik Natuurramp Milieuramp <i>Hazard Management</i>

2.5

Domein D: Gebieden

Subdomein D1: Afbakening en gebiedskenmerken

7. De kandidaat kan ten aanzien van een nader aan te wijzen macroregio⁷:
- de afbakening van de betreffende macroregio analyseren, gebruikmakend van combinaties van relevante kenmerken;
 - een geografische vergelijking maken tussen de betreffende macroregio en een andere ontwikkelingsregio in de wereld op grond van relevante kenmerken;
 - de ontwikkelingsprocessen in de betreffende macroregio in hoofdlijnen aangeven en verklaren met gebruikmaking van economische, politieke, sociaal-culturele, fysisch-geografische, historische, interne en externe factoren.

7a. De afbakening van Zuidoost-Azië analyseren, gebruikmakend van combinaties van relevante kenmerken.

Het betreft:

<p>7a 1. Verschillende gebiedstyperingen op basis van verschillende combinaties van relevante kenmerken</p>		
<p>In dit verband kan hij: Zuidoost-Azië⁸ beschrijven aan de hand van liggingskenmerken. Zuidoost-Azië typeren met behulp van sociaal-geografische en fysisch geografische indicatoren. Verschillende criteria hanteren om de formele regio Zuidoost-Azië af te bakenen. De belangrijkste topografische elementen in het gebied plaatsen.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Zuidoost-Azië wordt beschouwd als een formele regio. Binnen de regio bestaan grote verschillen tussen landen en binnen landen. Grenzen van regio's worden bepaald door de criteria die worden gebruikt. Nabij plaatranden komen actief vulkanisme en aardbevingen voor. In vrijwel heel Zuidoost-Azië overheersen tropische regenklimateen (Af en As). Moessons bepalen in een groot deel van Zuidoost-Azië waar neerslag valt en wanneer deze valt. Het voorkomen van veel reliëf beperkt het gebied dat hoge bevolkingsdichtheden toestaat tot kust- en riviervlakten. Ligging in de natte tropen biedt mogelijkheden voor intensieve landbouw en staat hoge bevolkingsdichtheden toe in de kust- en riviervlakten en op de vruchtbare verweerde vulkanische bodems. 	
Belangrijke werkwijzen:	Zuidoost-Azië vergelijken met de omliggende regio's (om de regio af te bakenen) en binnen Zuidoost-Azië deelgebieden onderscheiden. Het relateren van fysisch-geografische en sociaal-geografische kenmerken.	
Belangrijke begrippen:	Formele regio Geologie:	tektoniek vulkanisme aardbevingen

⁷ In navolging van het rapport 'Gebieden in perspectief' van de Commissie Aardrijkskunde Tweede Fase kiezen we in het kader van dit domein voor de macroregio Zuidoost-Azië

⁸ In navolging van H.J. de Blij (Geography: Realms, Regions and Concepts, door H.J. de Blij en P.O. Muller) rekenen wij tot de macroregio Zuidoost-Azië de territoria van de volgende landen: Myanmar, Thailand, Maleisië, Singapore, Brunei, Indonesië, Oost-Timor, Filippijnen, Cambodja, Laos en Vietnam.

	Klimaat: Sociaal geografische indicatoren:	gebergtevorming tropisch regenwoudklimaat savanneklimaat moessonklimaat VN-ontwikkelingsindex cultuurgebieden bevolkingsdichtheid en -spreiding
7a2. De veranderde beeldvorming van de regio als gevolg van politieke en economische ontwikkelingen.		
In dit verband kan hij: Beschrijven hoe sinds het begin van de 20 ^e eeuw het regionale beeld van Zuidoost-Azië in het westen is veranderd.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> De positie van Zuidoost-Azië in de wereldeconomie verandert en daarmee de beeldvorming (van de regio en de afzonderlijke landen). 	
Belangrijke werkwijzen:	Het relateren van politieke en economische ontwikkelingen in Zuidoost-Azië aan de beeldvorming in het westen in de loop van de tijd. Onderscheid maken tussen de algemene ontwikkelingen in Zuidoost-Azië en de bijzondere situatie in de afzonderlijke landen.	
Belangrijke begrippen:	Exploitatiekolonie Dekolonisatie Politiek conflictgebied NIC's /Aziatische Tijgers Opkomende economieën Vakantiebestemming Pacific Rim	

7b. Een geografische vergelijking maken tussen Zuidoost-Azië en een andere ontwikkelingsregio⁹ in de wereld op grond van relevante kenmerken.

Het betreft:

7b1. gebiedskenmerken op demografisch en economisch terrein		
In dit verband kan hij: Zuidoost-Azië vergelijken met een andere macroregio op een aantal bevolkingsgeografische en economisch-geografische kenmerken.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Naarmate een macroregio of land zich meer ontwikkelt <ul style="list-style-type: none"> daalt naast het sterftcijfer ook het geboortecijfer zorgt ruraal-urbane migratie voor verstedelijking neemt het aandeel van de beroepsbevolking dat werkt in de primaire sector af. 	
Belangrijke werkwijzen:	Het vergelijken van Zuidoost-Azië met een andere macroregio op een aantal bevolkingsgeografische en economisch-geografische kenmerken. Het relateren van het ontwikkelingsniveau van een macroregio of land aan bevolkingsgeografische en economisch-geografische kenmerken.	

⁹ Te denken valt aan macroregio's als: Zuid-Azië, China, Midden-Oosten, Midden-Amerika, Zuid-Amerika, Sub-Sahara Afrika. Voor afbakening en criteria zie o.a.: 'Geography: Realms, Regions and Concepts', door H.J. de Blij en P.O. Muller.

Belangrijke begrippen:	Demografisch Transitie­model Urbanisatiegraad Urbanisatietempo Stedelijk netwerk BNP per hoofd Verdeling beroepsbevolking: VN-ontwikkelingsindex	primair, secundair, tertiair informele sector
7b2. externe relaties wat betreft migratie, handel en politieke invloeden		
In dit verband kan hij: De externe relaties van Zuidoost-Azië vergelijken met een andere macroregio.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn verschillen in de externe economische oriëntatie van macroregio's of landen wat betreft omvang, samenstelling en richting van de export. • Hoe groter het aandeel van de waarde van de handel in het BNP, hoe sterker de externe oriëntatie van een macroregio of land. 	
Belangrijke werkwijzen:	Het vergelijken van de externe relaties van Zuidoost-Azië met die van een andere macroregio.	
Belangrijke begrippen:	Internationale arbeidsmigratie Export: samenstelling Handelsbalans Exportvalorisatie <i>Export Processing Zones</i> Buitenlandse Directe Investeringsen	
7b3. interne verschillen binnen Zuidoost-Azië		
In dit verband kan hij: Regionale verschillen binnen Zuidoost -Azië beschrijven en analyseren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Binnen Zuidoost -Azië bestaan grote verschillen tussen landen en binnen landen. 	
Belangrijke werkwijzen:	Binnen Zuidoost-Azië deelgebieden onderscheiden. Binnen die deelgebieden relaties leggen.	
Belangrijke begrippen:	Regionale verschillen t.a.v.:	fase in de demografische transitie urbanisatiegraad urbanisatietempo stedelijk netwerk (internationale) arbeidsmigratie BNP per hoofd verdeling beroepsbevolking positie vrouwen op de arbeidsmarkt export: omvang, samenstelling en richting exportgerichtheid / zelfvoorziening VN-ontwikkelingsindex politiek systeem

7c. De ontwikkelingsprocessen in Zuidoost-Azië in hoofdlijnen aangeven en verklaren met gebruikmaking van economische, politieke, sociaal-culturele, fysisch-geografische, historische, interne en externe factoren.

Het betreft:

7c 1. aard en spreiding van de natuurlijke hulpbronnen in de regio		
In dit verband kan hij: Het voorkomen en de spreiding van natuurlijke hulpbronnen beschrijven. Aangeven hoe natuurlijke hulpbronnen een rol spelen in de ontwikkelingskansen van een gebied.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Grote delen van Zuidoost-Azië zijn onder andere door het tropische klimaat geschikt voor commerciële landbouw. De aanwezigheid van delfstoffen hangt samen met de geologische omstandigheden. Naarmate het (technische) ontwikkelingsniveau van een gebied lager is, is de afhankelijkheid van de natuurlijke omgeving sterker. De aanwezigheid van veel natuurlijke hulpbronnen biedt kansen voor economische ontwikkeling maar kan ook nadelige effecten hebben. 	
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen de geologie en het klimaat van de regio en het voorkomen van natuurlijke hulpbronnen. Relaties leggen tussen de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen in een gebied en de ontwikkelingskansen.	
Belangrijke begrippen:	Ertsen Fossiele energiebronnen (olie en gas): Bodemvruchtbaarheid Intensieve landbouw Extensieve landbouw	continentaal plat
7c 2. de erfenis van het kolonialisme en van oorlogen in de regio, voor zover relevant voor de ontwikkelingsprocessen		
In dit verband kan hij: Voorbeelden geven van (neo)koloniale structuren die huidige ontwikkelingen beïnvloeden, bijvoorbeeld t.a.v. de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> De (neo)koloniale (infra)structuur heeft invloed op de economische ontwikkeling. In een aantal landen hebben postkoloniale oorlogen ontwikkelingsprocessen lange tijd tegengehouden. 	
Belangrijke werkwijzen:	Het leggen van relaties tussen het (post)koloniale verleden en huidige ontwikkelingen.	
Belangrijke begrippen:	Kolonialisme / Neo-kolonialisme Erfenis van het kolonialisme:	afhankelijkheidsrelaties duale economie fragmentarische modernisering plantagelandbouw koloniale (infra)structuur

<p>7c 3. de economische ontwikkeling van Zuidoost-Azië sinds 1975, met aandacht voor lokaal georiënteerde én op mondiale markten gerichte economische activiteiten in verschillende sectoren (landbouw, industrie en dienstverlening)</p>		
<p>In dit verband kan hij: De ontwikkeling van de economische activiteiten in Zuidoost-Azië beschrijven en analyseren aan de hand van</p> <ul style="list-style-type: none"> - de productie in verschillende sectoren - de lokale en mondiale markten waarvoor wordt geproduceerd - de investeerders <p>Beredeneren waarom sommige regio's binnen Zuidoost-Azië wel deelnemen aan de economische globalisering en andere niet of nauwelijks.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Binnen Zuidoost-Azië ontwikkelen sommige delen zich tot semi-perifere gebieden. • Commerciële en exportgeoriënteerde landbouw nemen in belang toe. • De industrialisatie heeft een zeer divers karakter: van kleding (low-tech) tot micro-elektronica (high-tech). • In delen van Zuidoost-Azië neemt zakelijke dienstverlening en toerisme in belang toe. 	
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen globalisering en de economische ontwikkeling van gebieden binnen Zuidoost-Azië.	
Belangrijke begrippen:	Agrarische sector: Industriële sector: Dienstensector: Comparatieve voordelen Politieke stabiliteit	dé-agrarisatie / agrarische transitie commerciële landbouw exportgeoriënteerde landbouw zelfvoorzienende landbouw imports substitutie exportgeoriënteerde industrialisatie ruilvoetverslechtering <i>footloose industries</i> arbeidsintensief vs kapitaalintensief formele/informele sector zakelijke dienstverlening toerisme
<p>7c 4. externe beïnvloeding in de regio, in politieke en economische zin</p>		
<p>In dit verband kan hij: Met voorbeelden aantonen hoe Zuidoost-Azië politiek en economisch betrokken is in het wereldsysteem.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De invloed van(uit) grote westerse machtsblokken (en Japan) in Zuidoost-Azië wordt geringer; de invloed vanuit China daarentegen groter. • Onder invloed van globalisering vindt een verschuiving plaats van geleide economieën naar vrijhandel. • Staten met een geringe bestuurlijke daadkracht en met corruptie worden vaak gebruikt voor afwenteling van vervuilende activiteiten van sterke staten. 	
Belangrijke werkwijzen:	Het leggen van relaties tussen de externe politieke en economische invloeden en de ontwikkelingen in Zuidoost-Azië.	

	Het vergelijken van de (mate van) externe invloeden in verschillende deelgebieden. Het relateren van de politieke situatie in deelgebieden aan de mate van afwenteling door andere staten of multinationale ondernemingen.	
Belangrijke begrippen:	Politieke beïnvloeding: Economisch beïnvloeding: Ruimtelijk afwenteling ¹⁰	stimuleren parlementaire democratie politieke stabiliteit stimuleren vrijhandel speciale economische zones multinationale ondernemingen toerisme arbeidsmigratie

¹⁰ Het gaat hier bijvoorbeeld om het verplaatsen van vervuilende activiteiten uit centrumgebieden naar de (semi)periferie.

2.6

Domein E : Leefomgeving

Subdomein E1: Nationale en regionale vraagstukken

9. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over:
- actuele vraagstukken van overstromingen en wateroverlast in Nederland;
 - actuele ruimtelijke en sociaaleconomische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland;
 - en betreft daarbij toekomstplannen van de overheid en het perspectief van duurzame ontwikkeling.

9a. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over actuele vraagstukken van overstromingen en wateroverlast in Nederland.

Het betreft:

9a 1. het vraagstuk van overstromingsgevaar van de grote rivieren		
In dit verband kan hij: Kenmerken van de stroomgebieden van Rijn en Maas beschrijven. De invloed van het veranderende klimaat en meer extreme weersomstandigheden op de waterafvoer van Rijn en Maas beschrijven. Overstromingsgevaar relateren aan ruimtelijke inrichting, zowel binnen- als buitendijks.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Klimaatverandering lijkt bij te dragen aan een onregelmatiger regiem van de rivieren. Klimaatverandering leidt tot afvoerproblemen van de grote rivieren en daardoor tot een hoger overstromingsrisico. Menselijk ingrijpen in het stroomgebied heeft geleid tot een onregelmatiger regiem, verkorting van de vertragingstijd en verhoogde piekafvoer 	
Belangrijke werkwijzen:	Overstromingsgevaren in hun geografische context plaatsen. Overstromingen en overstromingsgevaren vanuit verschillende dimensies (natuur, economie, politiek en cultuur) en op verschillende ruimtelijke schalen analyseren Relaties leggen binnen stroomgebieden tussen verschillende factoren die overstromingen beïnvloeden. Relaties leggen tussen klimaatverandering en (regionale) effecten in een stroomgebied.	
Belangrijke begrippen:	Stroomgebied Stroomstelsel Waterscheiding Waterafvoer: Dwarsprofiel rivieren (benedenloop): Lengteprofiel rivieren: Klimaatverandering:	debiet regiem vertragingstijd (verhoogde) piekafvoer verhang verval uiterwaarden zomerbed winterbed bovenloop middenloop benedenloop zeespiegelstijging

	Menselijke ingrepen:	temperatuurstijging onregelmatiger neerslagregiem verstedelijking verstening / verharding ontbossing kanalisatie stuw krib dijkverzwaring
9a 2. het rivierbeleid om overstromingen in Nederland tegen te gaan		
In dit verband kan hij: Mogelijke aanpassingen in het stroomgebied beschrijven om de waterafvoer te beheersen. Recent Nederlands en internationaal rivierbeleid beschrijven en beoordelen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Maatregelen ter beheersing van de waterafvoer betreffen niet alleen het rivierstelsel, maar omvatten het gehele stroomgebied. • Er is in Nederland in 1995 een breuk opgetreden in het denken over overstromingsgevaar van de grote rivieren. • Naarmate vasthouden (retentie) en waterberging meer stroomopwaarts wordt gedaan, profiteert een groter deel van het stroomgebied van een verminderd overstromingsrisico. 	
Belangrijke werkwijzen:	Rivierbeleid vanuit verschillende dimensies analyseren. Een ingreep in het rivierengebied kunnen analyseren op verschillende ruimtelijke schalen en vanuit verschillende dimensies.	
Belangrijke begrippen:	Noodoverloopgebied Rivierbedverruiming: Watertoets Drietrapsstrategie: Ruimte voor de rivier Rijnconferentie	verdieping verbreding obstakels verwijderen kribverlaging nevengeul aanleggen vasthouden (retentie) bergen afvoeren
9a 3. afwegingen in het Nederlandse kustbeleid		
In dit verband kan hij: De in Nederland voorkomende typen zeekusten beschrijven. Beschrijven hoe zeestromingen, getijdestroming en wind de Nederlandse kust als een dynamisch systeem vormgeven. Beschrijven hoe dynamische zeekusten veranderen als gevolg van zeespiegelstijging en/of menselijk ingrijpen. Beheer van de Nederlandse kust beoordelen, bezien vanuit de natuurlijke kustprocessen en vanuit ecologische en economische waarden van het kustgebied. De relatie leggen tussen het kustbeleid en het rivierbeleid.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Natuurlijke kustprocessen aan de Nederlandse kust dragen bij aan de opbouw en afbraak van de kust • (Relatieve) zeespiegelstijging heeft invloed op de Nederlandse kust en op 	

	<p>het kustbeheer.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het kustbeheer in Nederland is erop gericht om de Basiskustlijn (de kustlijn zoals die was in 1990) te handhaven. • Dynamisch kustbeheer maakt het mogelijk de kust te versterken en tegelijkertijd de natuurlijke dynamiek te laten bestaan. • Zeespiegelstijging kan de afvoer van rivierwater in natte perioden bemoeilijken. In droge perioden kan een zeespiegelstijging leiden tot verzilting en een tekort aan zoet water. Dit maakt integraal waterbeleid noodzakelijk (zie plannen van de tweede deltacommissie). 	
Belangrijke werkwijzen:	<p>Relaties leggen tussen (mondiale) zeespiegelstijging en lokale effecten aan de Nederlandse kust en in het rivierengebied. Het kunnen analyseren en beoordelen van de effecten van het kustbeheer en daarbij verschillende dimensies (natuur, economie, politiek) betrekken.</p>	
Belangrijke begrippen:	<p>Zachte kusten:</p> <p>Harde kusten: Kustprocessen (opbouw en afbraak):</p> <p>Zeespiegelstijging:</p> <p>Dynamisch handhaven:</p> <p>Integraal waterbeleid Verzilting Verdroging</p>	<p>duinen wadden estuaria zeedijken</p> <p>zeestroming getijdestroming (eb en vloed) wind</p> <p>absolute zeespiegelstijging bodemdaling relatieve zeespiegelstijging zandsuppletie bolwerkvorming slufteer dynamiek / diversiteit ecologische waarden economische waarden</p>

9b. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over actuele ruimtelijke en sociaaleconomische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland

Het betreft:

9b.1. vraagstukken van stedelijke ontwikkeling op het niveau van de Randstad en haar invloedsg gebied		
<p>In dit verband kan hij: De ruimtelijke invloedssfeer van de Randstad binnen Nederland (en internationaal) beschrijven en analyseren. De differentiatie binnen de Randstad, met name tussen noord- en zuidvleugel, beschrijven en analyseren. Ruimtelijke vraagstukken van de Randstad beschrijven en analyseren. Het beleid van de overheid ten aanzien van de ruimtelijke vraagstukken van de Randstad beschrijven en kritisch beoordelen.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Het denken over de Randstad in het kader van ruimtelijk (economisch) beleid in Nederland is verschoven: <ul style="list-style-type: none"> - van een grote rol van de overheid waarbij vanuit onder andere sociale rechtvaardigheid aan spreiding (over Nederland) belang werd gehecht, - naar een grotere rol voor de markt waarbij vanuit economische doelmatigheid concentratie (Randstad: Zuidas bv) weer meer gewaardeerd wordt. • Het ruimtelijk beleid ten aanzien van de Randstad is erop gericht deze regio internationaal te laten concurreren met andere grootstedelijke gebieden (Structuurvisie 2040). • Binnen de Randstad is de metropoolvorming rond Amsterdam met grote projecten (Schiphol, Zuidas, Almere) een opvallende ontwikkeling. 	
Belangrijke werkwijzen:	De positie van de Randstad op verschillende schaalniveaus (Nederland en internationaal) beschrijven en deelgebieden in de Randstad onderscheiden. Het beleid relateren aan veranderende omstandigheden (globalisering) en visies op de rol van de staat in ruimtelijk beleid.	
Belangrijke begrippen:	Noordvleugel Zuidvleugel Mainports Groene Hart Stedelijk netwerk Grootstedelijke functies Metropoolvorming Halfwegzone Pendelzone Ruimtelijk beleid:	ruimtelijke ordening sectoraal beleid groeikernen VINEX-locaties structuurvisie Randstad 2040
9b 2. stedelijke vraagstukken op het niveau van grote en middelgrote steden in Nederland¹¹		

¹¹ Bij de examinering wordt van leerlingen verwacht dat zij in staat zijn op beargumenteerde wijze oplossingen voor stedelijke vraagstukken te beoordelen of te ontwerpen, rekening houdend met

In dit verband kan hij: Stedelijke vraagstukken analyseren en beoordelen, in het bijzonder rond de stedelijke economie	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Steden zijn de motor van de kenniseconomie, de creatieve economie wordt steeds belangrijker • Bereikbaarheid is een belangrijke voorwaarde voor stedelijke economische ontwikkeling en congestie dus een belangrijk vraagstuk • Locatievraagstukken (behoefte aan en concurrentie om de ruimte) in en rond steden vergen complexe afwegingsprocessen van belangen • Stedelijke (economische) ontwikkeling vereist bestuurlijke samenwerking over de grenzen van de stad heen.
Belangrijke werkwijzen:	Vraagstukken analyseren en beoordelen vanuit verschillende dimensies, verschillende partijen/actoren en naar verschillende effecten (op verschillende ruimtelijke schalen)
Belangrijke begrippen:	Bereikbaarheid Congestie Verkeersknooppunt Stedelijke distributie Reikwijdte Drempelwaarde Verzorgingsgebied Creatieve stad Kenniseconomie Zakelijke dienstverlening Duale arbeidsmarkt Publiek-private samenwerking Bestuurlijke netwerken Regionale samenwerking
9b 3. leefbaarheid en stedelijk beleid op wijk- en buurniveau in Nederlandse steden	
In dit verband kan hij: Een buurtprofiel van een stedelijke buurt beschrijven aan de hand van fysiek-ruimtelijke en sociale elementen en beargumenteerde uitspraken doen over leefbaarheid. Stedelijk beleid gericht op wijken en buurten beoordelen.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • In Nederlandse steden wonen arm en rijk in beperkte mate gesegregeerd. De ruimtelijke segregatie naar etnische achtergrond is sterker. • Leefbaarheid van wijken hangt samen met kenmerken van de woningen, van de woonomgeving en van de bewoners. Wijken rond het stadscentrum hebben vaak een slechtere objectieve veiligheid. Vinexwijken hebben vaak minder voorzieningen dan oudere wijken. • De leefbaarheid en de sociale veiligheid in de directe leefomgeving (wijk, buurt) hangen samen met de sociale cohesie en de sociale netwerken op deze microschaal. • De beleving van de openbare ruimte, dus ook van de sociale veiligheid van de woonomgeving, is ten dele subjectief en hangt samen met persoonskenmerken zoals leeftijd en sekse.

relevante partijen, ruimtelijke schalen, effecten van (andere) delen van het stedelijke gebied, en met andere dimensies.

	<ul style="list-style-type: none"> Bij stadsvernieuwing was er sprake van het fysiek opknappen van de woningvoorraad, bij herstructurering wordt ook in de aard van de woningvoorraad (en daarmee de bevolkingssamenstelling) ingegrepen. 	
Belangrijke werkwijzen:	Vraagstuk van leefbaarheid beschrijven en analyseren naar verschillende indicatoren Ruimtelijke patronen van verschillende indicatoren voor leefbaarheid aan elkaar relateren Verschillende dimensies (economisch, sociaal, politiek) betrekken bij het beoordelen van stedelijk beleid.	
Belangrijke begrippen:	Buurtprofiel Woningkenmerken: Bewonerskenmerken: Woonomgeving Buurt- / wijkvoorzieningen Sociale cohesie Sociale (on)veiligheid: Openbare ruimte: Stadsvernieuwing Herstructurering <i>Gentrification</i>	naar ouderdom naar eigendom naar woningtype naar onderhoud naar grootte van huishoudens naar etniciteit naar inkomen naar gezinsfase naar leeftijd objectieve (on)veiligheid subjectieve (on)veiligheid overlast verloedering toegankelijkheid onderhoud overzichtelijkheid toezicht

3 Het centraal examen

3.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

3.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor aardrijkskunde zijn geen vakspecifieke regels vastgesteld.

3.3 Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl, jaarring 2018.

3.4 Computertoetsing

Bij het aardrijkskunde-examen wordt geen computerversie geproduceerd. Het is denkbaar dat op termijn het examen aardrijkskunde op de computer wordt afgenomen. Het besluit daarover zal de komende jaren genomen worden.

Bijlage 1. Examenprogramma Aardrijkskunde vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wereld
Domein C	Aarde
Domein D	Gebieden
Domein E	Leefomgeving
Domein F	Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen A1, B1, C1, D1 en E1.

De CVE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CVE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Geografische benadering

1. De kandidaat kan de geografische benadering adequaat hanteren:
 - geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven;
 - geografische vragen herkennen en zelf formuleren;
 - de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen.

Subdomein A2: Geografisch onderzoek

2. De kandidaat kan een geografisch onderzoek opzetten, uitvoeren, presenteren en evalueren:
 - op basis van een geografische onderzoeksvraag en een gestructureerd plan van aanpak;
 - met gebruikmaking van de geografische werkwijzen en in elk geval zelf verzamelde primaire data;
 - zo mogelijk aansluitend op onderdelen van het examenprogramma, met name de domeinen B, C en E.

Domein B: Wereld

Subdomein B1: Samenhang en verscheidenheid in de wereld

3. De kandidaat kan ten aanzien van samenhang en verscheidenheid in de wereld:

- de begrippen 'mondialisering' en 'tijdruimtecompressie' in onderling verband en vanuit een geografisch perspectief analyseren;
- mondiale spreidingspatronen van economische, culturele, demografische, sociale en politieke verschijnselen beschrijven, in hoofdlijnen verklaren en aan elkaar relateren;
- grootstedelijke gebieden in een nader aan te wijzen postindustriële land analyseren in het licht van processen van mondialisering.

Subdomein B2: Mondiaal verdelingsvraagstuk

4. De kandidaat kan met betrekking tot een nader door de school te kiezen verdelingsvraagstuk vanuit het perspectief van het subdomein 'Samenhang en verscheidenheid in de wereld' (B1):
- het vraagstuk beschrijven en analyseren als een maatschappelijk verdelingsvraagstuk;
 - actuele discussies over het vraagstuk kritisch beoordelen en relaties leggen met relevante natuurlijke factoren;
 - beleid beoordelen dat is gericht op het oplossen van het vraagstuk op macroregionale schaal.

Domein C: Aarde

Subdomein C1: De aarde als natuurlijk systeem; samenhangen en diversiteit

5. De kandidaat kan met betrekking tot de aarde als natuurlijk systeem:
- de aarde als een uniek natuurlijk systeem beschrijven en deze kennis toepassen bij het analyseren van veranderingen aan het aardoppervlak op verschillende ruimte- en tijdschalen;
 - de kenmerken van landschapszones op aarde en de veranderingen hierin beschrijven, analyseren en aan elkaar relateren;
 - de natuurlijke en landschappelijke kenmerken van een nader aan te wijzen fysisch-geografische macroregio in onderlinge samenhang en in relatie tot de samenlevingen in de betreffende macroregio analyseren.

Subdomein C2: Mondiaal milieuvraagstuk

6. De kandidaat kan met betrekking tot een nader door de school te kiezen mondiaal milieuvraagstuk, vanuit het perspectief van subdomein 'De aarde als natuurlijk systeem' (C1):
- het vraagstuk beschrijven en analyseren als natuurlijk vraagstuk
 - actuele discussies over het vraagstuk kritisch beoordelen, daarbij onderscheid maken tussen oorzaken en gevolgen en relaties leggen met relevante maatschappelijke factoren
 - beleid beoordelen dat is gericht op het oplossen van het vraagstuk op macroregionale schaal.

Domein D: Gebieden

Subdomein D1: Afbakening en gebiedskenmerken

7. De kandidaat kan ten aanzien van een nader aan te wijzen macroregio:
- de afbakening van de betreffende macroregio analyseren, gebruikmakend van combinaties van relevante kenmerken;
 - een geografische vergelijking maken tussen de betreffende macroregio en een andere ontwikkelingsregio in de wereld op grond van relevante kenmerken;

- de ontwikkelingsprocessen in de betreffende macroregio in hoofdlijnen aangeven en verklaren met gebruikmaking van economische, politieke, sociaal-culturele, fysisch-geografische, historische, interne en externe factoren.

Subdomein D2: Actuele vraagstukken

8. De kandidaat kan actuele vraagstukken in de in subdomein D1 aangewezen macroregio vanuit een geografisch perspectief beschrijven, analyseren en verklaren. Het betreft:
- milieuvraagstukken samenhangend met het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en natuurlijke gevaren samenhangend met natuurrampen;
 - kenmerken van de hedendaagse ontwikkeling in de steden en op het platteland van de betreffende macroregio, samenhangend met het proces van mondialisering;
 - conflicten in de betreffende macroregio, voor zover ze verband houden met de etnische en culturele diversiteit in de regio.

Domein E: Leefomgeving

Subdomein E1: Nationale en regionale vraagstukken

9. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over:
- actuele vraagstukken van overstromingen en wateroverlast in Nederland;
 - actuele ruimtelijke en sociaal-economische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland.
- Hij betreft bij beide soorten vraagstukken aspecten van duurzame ontwikkeling en plannen voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.

Subdomein E2: Regionale en lokale vraagstukken

10. De kandidaat kan lokale en regionale ruimtelijke vraagstukken beschrijven en analyseren en zich daarover een beargumenteerde mening vormen.

Domein F: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 2. Toelichting bij domein A 'Vaardigheden'

Subdomein A1: Geografische benadering

1a. Geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven.

Een zelfstandig lerende leerling beschikt over voldoende vaardigheden om geografische informatiebronnen kritisch te gebruiken.

In het aardrijkskundeonderwijs is de atlas een onmisbare informatiebron. Bij het centraal examen (CE) is het gebruik ervan verplicht. 'Kritisch gebruiken' betekent dat een kandidaat in staat is een geschikte kaart in de atlas te selecteren en zijn of haar keuze te verantwoorden. Daarnaast kan de kandidaat alle kaartsoorten en -typen in de atlas lezen, analyseren en interpreteren. Kandidaten hoeven de benamingen van de kaarten niet te kennen. Ze moeten wel aan een kaart kunnen zien of die bijvoorbeeld kwantitatieve of kwalitatieve gegevens bevat, wat de mate van vereenvoudiging of vertekening is en hoe de informatie cartografisch is weergegeven. Met behulp van deze kenmerken moeten ze immers verantwoorde conclusies kunnen trekken. Het centraal examen op papier toetst *niet* het produceren van kaarten. Vanwege de beperkte tijd die beschikbaar is komen alleen deelvaardigheden van kaartproductie aan de orde, zoals het maken van een legenda of een klassenindeling. Bij de computerversie van het CE en het schoolexamen (SE) kan de kandidaten wél gevraagd worden een kaart te maken.

Het aardrijkskundeonderwijs maakt gebruik van de kaart als typisch geografisch medium, maar kent ook andere bronnen: teksten, beelden en cijfers, te vinden in boeken, tijdschriften, film, video, DVD en op internet. Een kritisch gebruik van teksten als geografische bron vereist dat de kandidaat in staat is de essentie eruit te halen. Daarnaast moet hij of zij inzicht hebben in:

- het doel van de tekst: is die informatief, instructief, betogend, overtuigend?
- de zender: is de tekst opgesteld door een overheid, instelling, bedrijf, belangengroep of individu?
- de doelgroep: richt de tekst zich op bewoners, bezoekers, klanten of bestuurders/beslissers?
- de 'standplaatsgebondenheid': in hoeverre is de situatie waarin de zender zich bevindt van invloed op de boodschap?

Kandidaten kunnen informatieve en instructieve teksten als bron gebruiken, maar ook geografische informatie halen uit teksten die met een ander doel geschreven zijn. Denk aan reclameboodschappen die mensen aansporen om in een bepaald gebied te gaan wonen, er een bedrijf te vestigen of er de vakantie door te brengen.

Geografische beeldinformatie bestaat uit natuurgetrouwe beelden (foto, luchtfoto, film), structuurgetrouwe beelden (doorsnede, schetsen) en analoge beelden (diagrammen, grafieken). Het centraal examen gebruikt ze allemaal als informatiebron, met uitzondering van het medium 'film', tenzij het een Compexexamen betreft.

Beelden die verkregen zijn via aardobservatietechnieken of *remote-sensing* noemen we ook wel satellietbeelden. Deze beelden worden gemaakt met van het rode, het blauwe, het groene en het infrarode licht. Door de vier met elkaar te combineren kan men *true-colour* beelden maken die eruit zien als luchtfoto's, genomen van grote hoogte. Van de *true-colour* beelden maakt men kaarten. Het is ook mogelijk *false-colour* beelden te produceren waarop voor het menselijk oog onzichtbaar licht wordt weergegeven. Door een kaartlaag aan deze *false-colour* beelden toe te voegen kan men er beschrijvende en verklarende teksten in aanbrengen. De Grote Bosatlas bevat een aantal voorbeelden van satellietbeelden.

In het aardrijkskundeonderwijs wordt ICT gebruikt voor het verwerven, verwerken en presenteren van geografische informatie. Specifiek geografisch is het bewerken van remote-sensing of RS-beelden en het werken met Geografische Informatie systemen of GIS.

Veel informatie is beschikbaar via internet. Daarbij gaat het om gebiedsbeschrijvingen, fotomateriaal, kaarten, RS-beelden en statistische data (bijv. CBS online). Alle schoolboeken voor de tweede fase bieden extra informatie op hun website. Ook de Grote Bosatlas cd-rom bevat een schat aan geografische informatie. Het ophalen van gegevens van internet en van een cd-rom behoort tot de algemene ICT vaardigheden. De statistische bijlage van de Grote Bosatlas maakt deel uit van het bronnenmateriaal dat standaard bij het examen wordt gebruikt.

Leerlingen moeten in staat zijn teksten te ordenen en te verwerken met behulp van Word en eenvoudige berekeningen uit te voeren met behulp van Excel. Verder moeten ze in staat zijn om statische gegevens om te zetten in tabellen en grafieken. Naast deze algemene ICT vaardigheden kent aardrijkskunde twee vakspecifieke toepassingen van ICT: het manipuleren en interpreteren van RS-beelden en het gebruik van Geografische Informatie Systemen. Door RS-beelden te manipuleren kan men bijvoorbeeld waterkwaliteit, verdroging, verstedelijking en vegetatieontwikkeling zichtbaar maken.

Voor het presenteren van geografische informatie zijn eenvoudige GIS-programma's onmisbaar. Ze zijn beschikbaar bij schoolboeken en op de Grote Bos cd-rom.

Leerlingen moeten in staat zijn tabellen om te zetten in kaarten en zelf kaarten te maken op basis van geautomatiseerde gegevens bestanden of bijvoorbeeld op basis van gegevens die ze in eigen omgeving hebben verzameld.

Indien het CVTE besluit het centraal examen met de computer af te nemen, dan toetst dit ook deze vakspecifieke ICT-vaardigheden.

1b. Geografische vragen herkennen en formuleren

De geografie bestudeert de aarde als woonplaats van de mens, maar bestudeert ook de mens als bewoner van de aarde. Deze dualiteit vormt de leidraad in het examenprogramma.

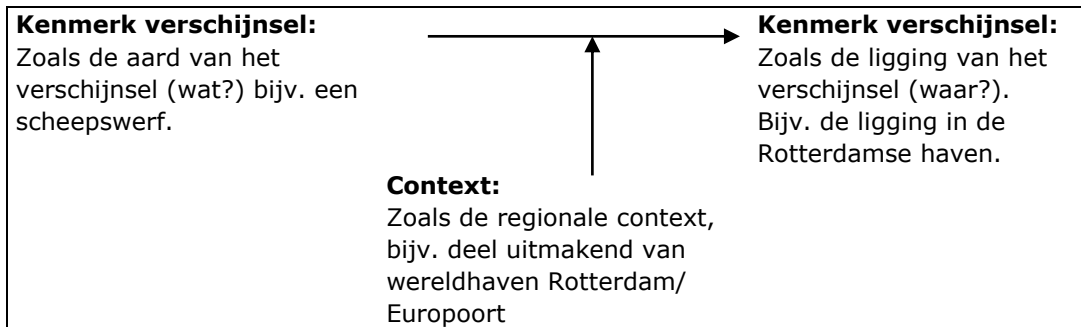
Het stellen van goede vragen is een voorwaarde voor elk leerproces. Het stellen en beantwoorden van geografische vragen is de kern van de geografie. Waar gaat zo'n vraag over, hoe ziet hij eruit?

De specificatie van de eindterm 1b geeft aan wat de structuur is van een beschrijvende, verklarende, voorspellende of waarderende vraag of van een vraag gericht op keuzes of oplossingen. Waaraan moet de beantwoording voldoen? Hieronder volgen enkele voorbeelden.

Beschrijvende geografische vragen

Dat zijn bijvoorbeeld: Waar is dat? Wat is daar? Hoe is dat daar? Hoe beleeft men dat daar? Een geografische beschrijving bestaat minimaal uit: kenmerken van en relaties tussen verschijnselen en de ruimtelijke of regionale context van verschijnselen.

Een voorbeeld van een beschrijvende vraag ziet er schematisch als volgt uit:

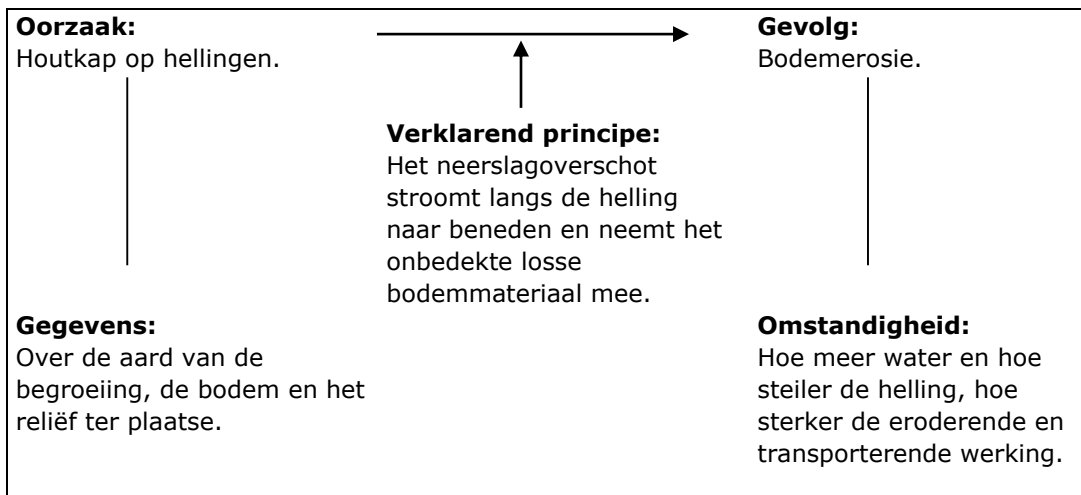

Verklarende geografische vragen

Dat zijn bijvoorbeeld: Waarom is dat daar? Waarom is daar dat? Waarom is dat daar zo? Waarom beleeft men dat daar zo? Een geografische verklaring bestaat minimaal uit: een oorzaak, een gevolg, een verklarend principe en bijzondere ruimtelijke of regionale omstandigheden.

Een 'verklarend principe' is een generalisatie van de samenhang tussen oorzaak en gevolg. Een voorbeeld ter illustratie. Op de vraag 'Waarom zijn er veel juweliers gevestigd in het stadscentrum?' is het antwoord: 'Daar komen veel klanten' niet voldoende. Het antwoord moet een generalisatie bevatten over de aard van de winkel en de daarmee samenhangende kenmerken van de locatie. Bijvoorbeeld: 'Functies met een hoge drempelwaarde, zoals juwelierszaken, hebben een grote reikwijdte en hebben daarom een goede bereikbaarheid nodig. In het stadscentrum wordt daaraan het best tegemoet gekomen.'

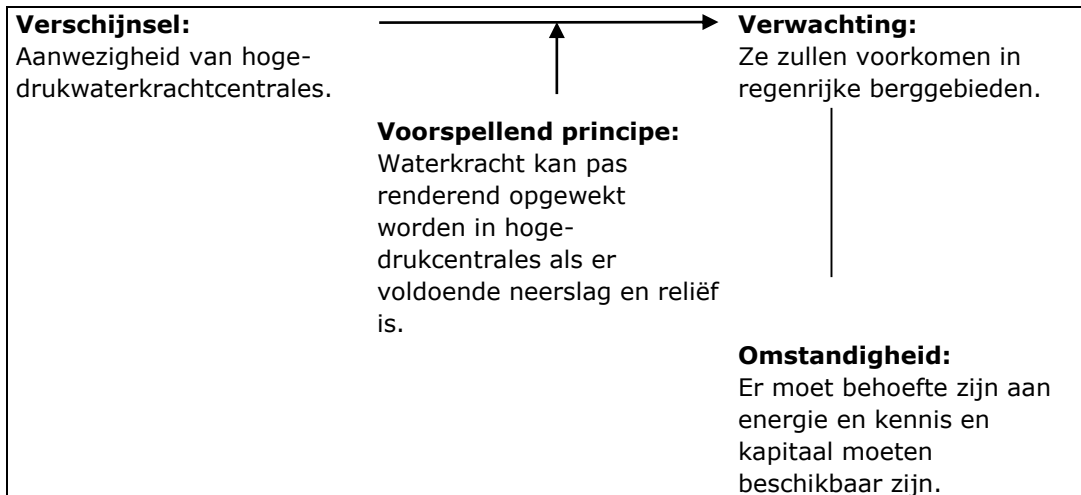
Een voorbeeld van een verklarende vraag ziet er schematisch als volgt uit:

Voorspellende geografische vragen

Dat zijn bijvoorbeeld: Waar zal dat zijn? Waarom zal dat daar zijn? Waarom zal dat daar zo zijn? Hoe zal men dat daar beleven? Een geografische voorspelling bestaat minimaal uit: een verschijnsel, een verwachting, een voorspellend principe en een verwijzing naar ruimtelijke / regionale omstandigheden.

Een voorbeeld van een voorspellende vraag ziet er schematisch als volgt uit:

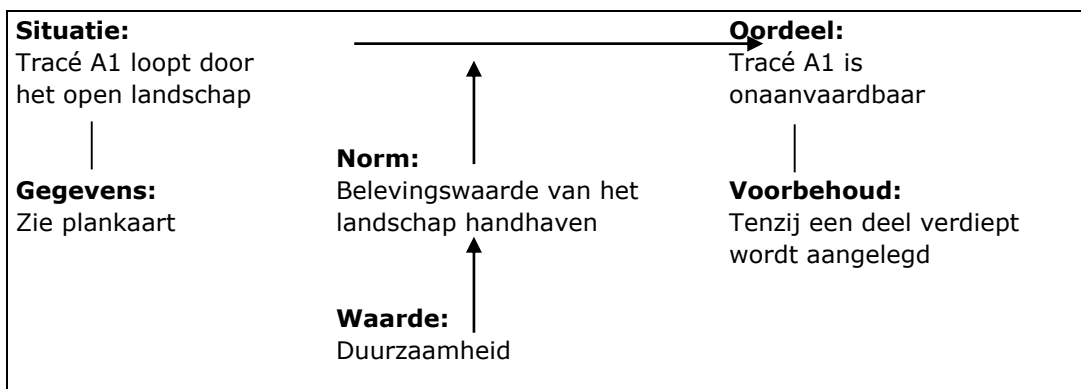

Waarderende geografische vragen

Dat zijn bijvoorbeeld: Is dat daar gewenst? Is daar dat gewenst? Is dat daar zo gewenst?

Een waardering bestaat uit: een situatiebeschrijving, en eventuele verwijzing naar gegevens over de situatie, een oordeel, een norm waarop het oordeel is gebaseerd, (eventueel) een achterliggende waarde die de norm rechtvaardigt, (eventueel) een voorbehoud ten aanzien van de geldigheid van het oordeel.

Een voorbeeld van een waardering of standpuntbepaling ziet er schematisch als volgt uit:

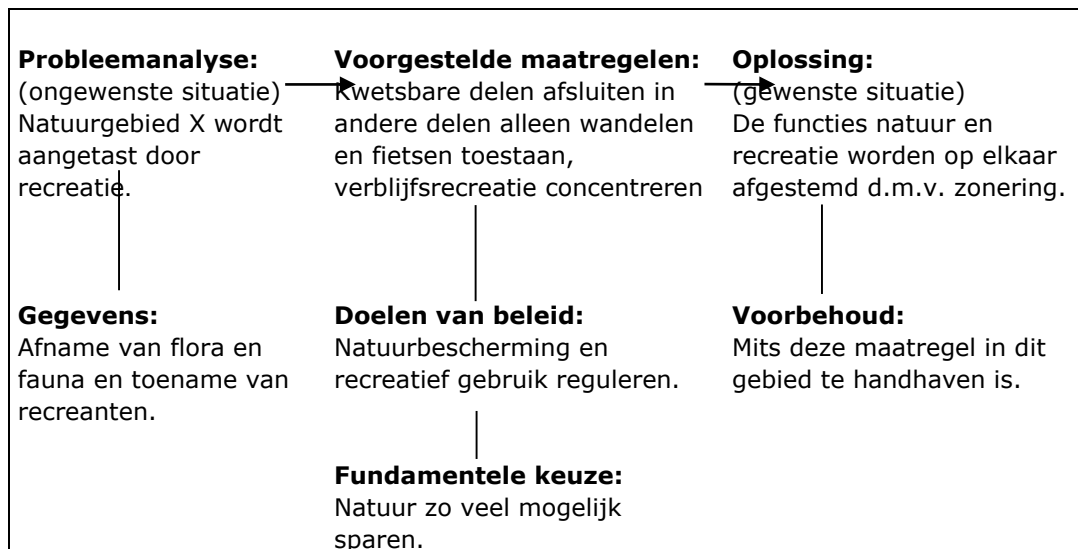

Geografische vragen gericht op keuzes, oplossingen en voorspellingen

Dat zijn bijvoorbeeld: Waar kan dat? Wat kan daar? Hoe zal dat daar zijn? Hoe zal men dat daar beleven? Een geografische oplossing bestaat minimaal uit: een doelstelling, de beperkingen, normerende principes (criteria), de mogelijke alternatieven, de keuze, de oplossing of het ontwerp.

Als in een bepaald gebied een bepaalde functie moet worden gerealiseerd, dan is een omschrijving van dat doel de eerste stap. Vervolgens gaan we na waar in het gebied deze functie zeker *niet* kan komen. Als we de criteria weten waaraan de oplossing moet voldoen, kunnen we de alternatieven in kaart brengen en tenslotte een verantwoorde keuze maken.

Een voorbeeld van een probleemoplossende vraag is hieronder schematisch weergegeven:

1c. Geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen

Geografische werkwijzen vormen een belangrijk onderdeel van de schoolaardrijkskunde. Het is kennis over de manier van werken bij aardrijkskunde. Leerlingen moeten de geografische werkwijzen kennen om op een geografische manier informatie te kunnen verwerken en vragen te kunnen stellen. Zelfs voor het beantwoorden van een schijnbaar eenvoudige beschrijvende vraag heb je meer dan één geografische werkwijze nodig. Aan de hand van het thema 'toerisme in Spanje' wordt hier elk van de zes geografische werkwijzen toegelicht. Uit de toelichting blijkt de meerwaarde van het toepassen van de geografische werkwijzen. We zullen in de tekst met een cijfer verwijzen naar de werkwijzen in eindterm 1c.

Ad 1.: Vergelijken van gebieden en verschijnselen (in ruimte en tijd) doen we om categorieën te vormen. De denkvaardigheid is: het onderscheiden van overeenkomsten en verschillen. Je moet weten welke overeenkomsten en verschillen er tussen gebieden en verschijnselen zijn om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op vragen als:

1. Wat voor soort toeristengebieden zijn er in Spanje?

Aanpak: We inventariseren verschijnselen als: ligging, klimaatgegevens, soort landschap, soort en niveau van toeristische voorzieningen, (zandstrand, hotels, appartementen en campings) en soort en niveau van de bezienswaardigheden. We vergelijken de kenmerken van deze verschijnselen per gebied met elkaar. Via de overeenkomsten en verschillen kunnen we diverse categorieën toeristische gebieden in Spanje onderscheiden.

2. Welke perioden en daarmee samenhangende vormen van toerisme zijn te onderscheiden in de ontwikkeling van het toerisme in Spanje?

Aanpak: We inventariseren de verschillende kenmerken (seizoen, gebied, aantal toeristen, overheersende activiteit) van het toerisme in Spanje in de 20^e eeuw. Via deze verschillende kenmerken van het toerisme komen we tot de volgende categorieën: 'elitair wintertoerisme' [(al van vóór WO II: overwinteren aan de kust en wintersport in de Sierra Nevada door m.n. Engelsens), 'elitair zomertoerisme' (hotel- en golftoerisme tot de jaren '60 van de 20^e eeuw (afkomstig uit een beperkt aantal landen) en 'massatoerisme' sinds de jaren '60 (afkomstig uit heel Europa)].

Ad 2.: Relaties leggen we om een samenhangend geografisch (wereld)beeld op te bouwen. De denkvaardigheid is: verbanden opsporen tussen verschijnselen binnen gebieden (verticale relaties) en tussen gebieden (horizontale relaties). Je moet weten welke samenhangen er zijn tussen verschijnselen binnen een gebied om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op vragen als:

1. Hoe worden toeristische gebieden in Spanje beïnvloed door de omstandigheden ter plaatse?

Aanpak: We inventariseren de verschijnselen die daarvoor van belang zijn: de mate van ontbossing, de mate van bodemaantasting, de aanwezigheid van wintersportfaciliteiten; en het verdrogingsproces, de vervuiling van het zeewater en de concentratie van zomertoerisme langs de kust. Ze hangen met elkaar samen (verticale relatie).

Je moet weten welke samenhangen er zijn tussen gebieden om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op de vraag:

2. Hoe worden toeristische gebieden in Spanje beïnvloed door ontwikkelingen elders?

Aanpak: We inventariseren de verschijnselen die daarvoor van belang zijn: de gestegen welvaart, de toegenomen vrije tijd, de vervroegde pensionering en de toegenomen (auto)mobiliteit in Europa. Deze verschijnselen leiden tot massale toeristenstromen richting Spanje (horizontale relatie). Ook kunnen elders nieuwe toeristische voorzieningen komen die sterk concurrerend zijn, zoals bijvoorbeeld de laatste jaren in Turkije het geval is.

Ad 3.: Verschijnselen en gebieden vanuit meer dimensies beschrijven en analyseren, doen we om onderscheid te maken en verbanden te leggen tussen verschijnselen en daarmee een kritische beschouwing te geven. De denkvaardigheid is: verschillende aspecten aan verschijnselen onderscheiden (bijvoorbeeld de dimensies natuur, economie, politiek, cultuur) en de samenhangen daartussen opsporen. Je moet weten welke dimensies van een verschijnsel van belang zijn om bijvoorbeeld de vraag te kunnen beantwoorden:

Heeft de ontwikkeling van het toerisme in Spanje het land meer voordelen dan nadelen gebracht?

Aanpak: We inventariseren de dimensies die van belang zijn voor deze vraag: natuur, economie en cultuur. De natuurlijke dimensie bestaat uit: verdroging, vervuiling, vormen van landdegradatie.

De economische dimensie bestaat uit: de belangrijke bijdrage aan de betalingsbalans, de werkgelegenheid en de economische groei. De culturele dimensie bestaat uit allerlei aspecten van het Spaanse culturele erfgoed die het land aan de wereld kan tonen.

In een kritische beschouwing worden deze dimensies tegen elkaar afgewogen.

Ad 4.: Verschijnselen en gebieden in hun geografische context plaatsen, doen we om te ontdekken hoe iets *werkt*. Hoe krijg je een integraal beeld van een gebied? Als je er van uit gaat dat de wereld functioneert als een systeem, bestaande uit deelsystemen, dan is de vraag relevant: tot welk deelsysteem behoort mijn studieobject? Het systeem waartoe het behoort, beïnvloedt de manier waarop een verschijnsel functioneert en verandert.

De denkvaardigheden zijn: een onderscheid maken tussen deelgebieden en verbanden leggen met een groter geheel.

Als je een idee hebt uit welke delen de Costa del Sol bestaat (badplaatsen, kuststrook, binnenland) en tot welk groter geheel de Costa del Sol behoort (maakt het bijvoorbeeld deel uit van Andalusië of van de toeristische Middellandse Zeekust of van een nog groter geheel?) dan kun je vragen stellen als: In welk kader functioneert de Costa del Sol? Of: Welke deelgebieden functioneren als onderdelen van de Costa del Sol? Een belangrijk deel van de gebouwen in het gebied vertoont Moorse trekken, maar toch

functioneert de Costa del Sol in het geheel niet als deel van de Maghreb. De Costa del Sol is pas te begrijpen als je als het ware door die uiterlijke kenmerken heen kunt zien dat het functioneert als toeristisch deel van West-Europa. Dan pas kun je vragen beantwoorden als:

Uit welke gebieden komen de meeste toeristen naar de Costa del Sol?

Welke andere gebieden zijn de belangrijkste toeristische concurrenten van de Costa del Sol?

Van welke gebieden is de ontwikkeling van de Costa del Sol het meest afhankelijk?

Ad 5.: Verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en analyseren doen we om globale geografische beelden te detailleren en omgekeerd. De denkvaardigheid is: een onderscheid maken tussen globale en gedetailleerde ruimtelijke patronen. Je moet weten hoe verschijnselen op verschillende ruimtelijke schaal functioneren om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op de vraag:

Waar brengen veel toeristen uit Noordwest-Europa hun vakantie door?

Aanpak: We inventariseren de ruimtelijke schalen die voor deze vraag van belang zijn: de continentale, de nationale en de regionale schaal.

Op continentale (Europese) schaal beweegt de toerist zich vooral naar de landen aan de Middellandse Zee (criterium: grote kans op goed weer).

Op nationale schaal gaat de toerist vooral naar kustgebieden, berggebieden (wandelen en wintersport), stedelijke gebieden, (criterium: seizoen).

Op regionale schaal gaat de toerist vooral naar bepaalde badplaatsen, golfbanen, cultuurhistorische centra (criterium: de activiteit die men wil doen).

Ad 6.: Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene doen we om te zien hoe algemene processen een specifieke vorm krijgen afhankelijk van het land of de regio waarin zij zich afspelen. De denkvaardigheid is onderscheid maken en verbanden leggen tussen het bijzondere en het algemene. Je moet weten welke specifieke situatie van invloed is op algemene processen om bijvoorbeeld de vraag te kunnen beantwoorden:

Welke algemene en bijzondere factoren hebben bijgedragen aan de opkomst van Marbella en Lloret de Mar als badplaats aan de Spaanse Middellandse-Zee kust?

Aanpak: We inventariseren de algemene factoren: complementariteit t.o.v. Noordwest-Europa [(zonnig klimaat met droge en warme zomers, mooie stranden, lage prijzen, groot aanbod van toeristische voorzieningen (wat die twee plaatsen dus gemeen hebben met alle andere plaatsen aan de Costa's)]. Welvaartsstijging in West-Europa en daardoor een grotere vraag en een grotere mobiliteit van toeristen.

Specifieke factoren t.a.v. Marbella: de burgemeester van Marbella die meer dan tien jaar een buitengewoon corrupt bewind heeft gevoerd en door het aan zijn laars lappen van wet- en regelgeving een ongebreidelde groei van dit toeristenoord heeft bewerkstelligd; mensen met geld en connecties; Marbella is een elitebadplaats geworden en dank zij enorme investeringen dat ook gebleven.

Specifieke factoren t.a.v. Lloret de Mar: de plaats is goed bereikbaar (vanuit de belangrijkste bezoekerslanden binnen 24 uur per auto(bus), de plaats had, vóór de opkomst van het massatoerisme, al een lange toeristische traditie.

Ten slotte een en ander nog eens schematisch geordend:

Geografische werkwijze: Wat doe je?	Functie: Waarom doe je dit?	Denkvaardigheden: Hoe doe je dit?	Aspecten / inhoud: Waar let je op?	Mogelijke aanpak:
1. <i>Vergelijken</i> van verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd	Je zoekt antwoord op de vraag: Waar hoort dit bij?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen soorten verschijnselen en gebieden	Overeenkomsten en verschillen	<ol style="list-style-type: none"> 1. relevante kenmerken noemen 2. verschillen en overeenkomsten zoeken 3. verschijnselen en gebieden indelen in categorieën
2. <i>Relaties leggen</i> binnen een gebied en tussen gebieden	Je zoekt antwoord op de vraag: Wat beïnvloedt elkaar?	Door <i>verbanden</i> te leggen tussen verschijnselen binnen en tussen gebieden	Interne, respectievelijk externe factoren	<ol style="list-style-type: none"> 1. relevante verschijnselen noemen 2. verticale en horizontale associaties inventariseren 3. interne en externe samenhangen beschrijven
3. Verschijnselen en gebieden <i>vanuit meer dimensies beschrijven en analyseren</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: Welke aspecten spelen een rol?	Door <i>onderscheid</i> te maken en <i>verbanden</i> te leggen tussen verschijnselen	Dimensies: natuur, economie, politiek, cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. relevante dimensies beschrijven 2. wederzijdse invloed van dimensies beschrijven
4. Verschijnselen en gebieden <i>in hun geografische context plaatsen</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: In welke ruimtelijke context functioneert dit?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen <i>deelgebieden</i> en <i>verbanden</i> te leggen met een <i>groter geheel</i>	Onderdeel en geheel	<ol style="list-style-type: none"> 1. relevante onderdelen noemen 2. relevant groter geheel noemen 3. positie in geografische context beschrijven
5. Verschijnselen en gebieden <i>op verschillende ruimtelijke schaal beschrijven en analyseren</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: Wat is de grote lijn en wat is detail?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen patronen en processen <i>op verschillende schaal</i>	Overzicht en detail	<ol style="list-style-type: none"> 1. relevante ruimtelijke schalen noemen 2. belangrijke details beschrijven 3. hoofdzaak / ruimtelijk overzicht schetsen 4. ruimtelijk patroon beschrijven
6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren <i>door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: Hoe werken algemene processen uit in een specifieke regionale context?	Door <i>onderscheid</i> te maken en <i>verbanden</i> te leggen tussen het bijzondere en het algemene	Algemene processen en bijzondere regionale omstandigheden	<ol style="list-style-type: none"> 1. het algemene proces benoemen 2. beschrijven hoe dit proces in een concreet gebied uitwerkt 3. beschrijven hoe er in het gebied op de gevolgen van het algemene proces gereageerd wordt

